

Az elsőre Szinnyei Gerzsont, a másodikra pedig Pokoly József tanárt, mint ismert szakírókat tartanám illetékesnek. A mai prot. sajtó is azon a niveaun áll, hogy méltán vehetne róla tudomást a külföld, a minek feldolgozására én Szöts Farkast óhajtánám. Végül a magyar prot. énekügy feldolgozására Erdélyi Pál vagy Farkas Lajos volna fölkérendő. Használják vele a vállalatnak s használják első sorban magunknak. Lám, az ismert «Theol. Jahresbericht» (szerk. Lipsius, jelenleg Holtzmann) már évek óta regisztrálja a mi legújabb irodalmi törekvéseinket. E téren nekünk magunknak kell mozognunk, mivel a német prot. külföld nem igen tanulja meg édes zengzetes hazai nyelvünket. Föl tehát a munkára! Szolgáljuk vele magyar hazánkat ép úgy, mint prot. egyházunkat! *Sz. M.*

Bestmann H. J.: Entwicklungsgeschichte des Reiches Gottes unter dem Alten und Neuen Bunde. I. das Alte Testament. Berlin, 1896. Wiegandt und Grieben. 421 oldal. Ára 8 m. 50 pf.

Bestmann erlangenai magántanársága és a lipcsei hittérítő semináriumban való működése után mint a schleswig holtsteini Möln község lelkésze sem feledkezik meg régi szerelméről, a történeti theológiáról, csak-hogy most gyakorlati munkássága közelebb vonzza azon térre, melyen a legnagyobb védelemre, a szó nemes értelmében vett apologiára van szükség. 1880 óta jelent meg a keresztyén erkölcs történetét tárgyaló munkája, 1884-ben a r. kath. keresztyénség és az iszlám kezdeteiről szóló irata. Most egy évtizednél hosszabb idő múlva bocsájta ki két kötetre tervezett művének első felét: Istenországának az ószövetség idejében való történetét. Korszerű téma ép a mi időkben, midőn az újszövetséget egy theologiai iskola a régítől lehetőleg függetlenné akarja tenni, hogy annál szabadabban kritizálhassa és e kritikával még a konzervatív theologusokat is «kényszerítse» az újszövetség amaz állítólagos föltétlen függetlenségének elismerésére.

Bestmann érdekesen mutat rá az ó- és újszövetségi kritika között tapasztalható anológiára. Bármennyire különböztek egymástól — mondja — az új- és az ószövetségi kritikának útjai, eredményeik meglepő hasonlatosságot mutatnak. Baur végső következtetése az volt, hogy Jézusnak az az életképe, melyet az evangéliumok rajzolnak, nem annyira a tényeknek hitelt érdemlő leírása mint inkább az apostolok utáni gyülekezetekben elterjedt nézeteknek tükörképe. A napjainkban divó ószövetségi kritikának a törvényre vonatkozó végösszege pedig az az állítás, hogy a törvény nem az óskor életének képe, hanem lényegileg a fogság utáni gyülekezetnek az okmánya. Az egyház azonban számos okból a hagyományos felfogás lényegéhez ragaszkodik, a nélkül hogy ezzel a merev inspirációi dogmát is fönn akarná tartani. És Bestmann arra nézve tesz kísérletet, hogy az egyházi felfogáshoz közelálló kritikával szerkesztsze meg az ószövetségi

Istenországnak történetét. Egy más körülmény is indította e kísérletre: a modern kritikának alaptévedése, hogy túlnyomóan irodalmi jelleggel bír. Szerzőnk az ily egyoldalú bírálatnak elégtelenségét néhány példával is bizonyítja. Az ószövetségi theologusok nem veszik észre, mily megszégyenítő az, hogy pl. a 68. zsoltár az egyik szerint 1000, a másik szerint 750, a harmadik szerint 170 körül Kr. e. keletkezett. A 90. zsoltár korának meghatározásában a különböző tudósok 1000 évvel is eltérnek egymástól. A pusztán irodalmi kritika tehát nem segít; helyébe a tárgyi kritikának kell lépnie. De ez sem elég. A kritikai bonczoláshoz hozzá kell járulnia a kombináló, összekapcsoló eljárásnak, mert csak ez úton tűnik majd a befejezett benső csoport és sor képződményekben szem elé a Szentírásnak fejlődő igazság-állaga.

Izrael népének benső fejlődését, ennek fontos időszakait a forrás-elemzés alapján kell megállapítani. Igaz ugyan, hogy ez eljárással nem nyerünk a fejlődési menet mellett szóló objectiv bizonyítékot, mert a forrásokat és a történetet egymásból kell kölcsönösen megítélni. De ez a körmozgás nemcsak e tárgynál van meg; az okmányok úgynevezett «összszévágó jellege» pótolhatja a külső tárgyilagosságot. Ha valamely nép lyrai, bölcseségi, prófétai, jogi és történelmi irodalma egybeillő és különböző stádiumai mint valamely, lényegileg azonos jelenség fázisai tüntethetők fel: akkor ez az eredmény maga bizonyítja a fejlődési menet igazsága mellett. Minden élő tag igazsága mellett szóló bizonyítékok közül a legnagyobb az a harmonia, melyben az egyes tag élete az összelettel van: ez minden szerves életnek legfőbb kritériuma; Isten népének története pedig ily szervezet.

A modern ószövetségi iskola ugyanezen benső megegyezési alpra áll, mikor a nemzeti állam fejlődésének megfelelően igyekszik Izrael vallástörténetének menetét megállapítani. Bestmann a régi felfogás lényegét, hogy Izrael Istennek valósággal választott népe, az új iskola a nemzeti állam eszméjét supponálja. Csak az a kérdés, melyik rajz lesz egységesebb, melyikben van meg az összszévágó jelleg, a benső igazság? Igazságtalannak találok azért azt a lesújtó ítéletet, melyet Bestmann könyvéről az új iskola hívei, különösen a jénai Siegfried kimondanak; annál inkább igazságtalan, mivel a megrovások legnagyobb része a bírálók iskoláját is érheti. Hogy Bestmann sokszor kissé elbizakodott hangon szól, azt nem tagadhatni, de Wellhausen s követőinek munkáiból számtalan hasonló, sőt erősebb nyilatkozatot lehetne összeállítani. Úgy ez a hang, mint különösen a kritika ellen való legtöbb kifakadás bizonyára könnyen megmagyarázható abból az izgatottságból, melylyel manapság az ószövetségi kérdésekről vitatkoznak s a melyben valóban peccatur intra et extra muros etc. is. Sajnálatos, hogy Bestmann nyelve nem mindig világos, képei, melyeket a zenetudományból s még a mértanból és erőmulanból is vesz, sokszor bonyodalmasak és erőltettek. De erre az újabb iskola termékeiből még több párhuzamos helyet lehetne felhozni. Az a vád pedig,

hogy Bestmann könyvének nincs terve, a különböző részeket egybekapcsoló fonala, csak az ellenpárt elfogultságából magyarázható. Tekintsünk végig az egész fejtegetés gondolatmenetén!

Bestmann az ószövetségi könyvek tárgyi kritikája alapján kombináló eljárással akarja Isten országának fejlődését feltüntetni. A vizsgálatot nem kezdi, mint rendesen szokás, Ámos vagy Hoseás iratával, mert mindkettőben nemcsak a nyelv már csiszolt, hanem a próféciák tartalma is hosszabb megelőző fejlődésre mutat vissza. Izráel története a zoltárkönyvből ismerhető meg, melyben az egyes vezérférfiak és a nép sorsa, tapasztalata és ismeretei, hogy úgy mondjuk, kivonatszerűen kifejezésre jutnak. Az énekekben szóba kerülő vallásos tanoknak történetük van, melyben mint prius és posterius sorakoznak. Mindenekelőtt tehát ezen könyvben foglalt történetet kell kifejteni. A zoltárkönyv azonban Izráel valláserkölcsei életének csak egyik eszményét nyújtja, a vallásit. A nép gyakorlati életeszmenyét, a Chokma irodalomban találjuk meg, melyről a könyv második fejezete szól. Ez először a kegyességet, mint az egyes ember gyakorlati életére befolyó hatalmat tárgyalja, majd a kegyeseknek a magán- és közélet viszonyaiban nyilvánuló isteni félelmét ismerteti, azután a gyakorlati kegyességnek bensővé válását írja le. Isten bölcsességét, mint a külső és belső világrend elvét, végül (Jób könyve alapján) kimutatja a gyakorlati és vallási életeszmenyének kiegyenlítését. A mit a lyrai és a tanítóköltészet az egyes emberről mond, azt az egész népre alkalmazzák a próféták, a kiknek irataiban ép ezért megtaláljuk a közösségi eszményt. Ez a harmadik fejezet tárgya; egyes részei: az igazság népe, Isten igéjének népe, az alázatosak és hívők gyülekezete; az újszövetség és ennek közvetítője. Miután Bestmann a költői, tanítói és prófétai könyvek tartalmát ily módon elemezte, áttér a törvényre és kimutatja, hogy az nem lehet a fejlődésnek vége, mert e fejlődésnek eredményeit már nem ismeri. A természetes fejlődés kétségkívül ez: a törvény által lekötött tudathól keletkezett a szabad lelkiismeret, a példabeszédekben a honfitársakra szorított irgalmassági kötelességből a tiszta emberi irgalmasságnak követelménye, a próféciában a kultuszközösség által jelzett, eszményi népközösségből végül az egyetemes, a népre s az egész emberiségre kiterjedő Istenországnak eszméje. Csak itt a törvényről szóló részben foglalkozik Bestmann behatóbban az irodalmi kritikával, különben nem igen terjeszkedik ki rá. Ez a munka kétségtelen hátránya, de egyoldalúan kimondott és érvényesített elvéből magyarázódik. Az utolsó fejezet az új Izráelnek feladatát részletezi, a mely abban állott, hogy a népet a próféciával és a törvénytől egészen áthassa.

E gondolatmenethen legfeljebb egy a feltűnő: hogy a törvény oly későn jut csak szóhoz. De ez tisztán sorrend kérdés, mely hozzá még Bestmann eljárási elvében már el van döntve; mert csak miután az első három irodalomfajból nyert vallástörténetet ismerjük, vethetjük föl a törvény elhelyezésének kérdését. A gondolatmenet új, de semmi esetre sem

zavaros, rendszertelen. Bestmann eredeti kísérlete talán utat mutat az ószövetségi kritika tömkelegéből való kiszabadulásra. Mint kísérlet természetesen nem állíthat már most egyengetett jó útra, s ezt a munka homályosságának némi mentségére hozzuk fel, mert nemcsak olvasmánynak, de tanulmánynak sem könnyű.

j. v.

Wimmer: Liebe und Wahrheit. Betrachtungen über einige Fragen des sittlichen und religiösen Lebens. Freiburg i. Br. und Leipzig 1896. (Akademische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr, Paul Siebek). 140. l. Ára 1.50 márka.

Ritkán olvastam ennél szebb és jobb hitbuzgalmi könyvet. Az újabb theol. irodalomból csak *Hilty* «Glück» című műve sorozható e mellé. Elmélkedésekkel van itt dolgunk a vallásos-erkölcsi élet legszebb kérdéseiről. Előadása oly szépen cseng, mint a legszebb zene. Írója a legjobb német stílisták közé tartozik. Wimmernek «Im kampf um die Weltanschauung» cím alatt kiadott hitvallását a magyar prot. sajtó is a legnagyobb dicsérettel emlegette s a derék munka egynéhány év alatt 12 kiadást ért. Ugyancsak mohón olvasták «Der Weg zum Frieden» és «Innere Leben» című művét is, mely névtelenül jelent meg ugyan, de azért a közönség tudta, hogy a belső dolgokat oly ritka pszichológiai virtuozitással tárgyaló «würtembergi theologus» alatt Wimmer lelkész értendő.

«Liebe und Wahrheit» közös cím alá foglalja szerző egészen méltán a maga elmélkedéseit, mivel e két fogalom alá maga az egész keresztyénység is befoglalható. Gyönyörűen elmélkedik többi között — inkább az ima szárnyain felemelkedve, mint hideg észszel bonczolgatva — a belső munkáról, az Isten igéjéről, a hit, remény és szeretetről; az emberi természetéről, a végtelen universonról, az önvizsgálatról, a bizalomról, az élet becséről, az ima megszentelő erejéről, az emberi nyomorúságról, a kereszt keresztyénységéről, a vallásosságban gyökerező erkölcsiségről, az önismertetről, a világnézetekről, a különböző vallásokról, a különféle theologiai pártirányokról, a világi bűnösségről, a hűségről, az istenországa szolgálatairól, a vallása közösség hatalmáról, az alázat és nagyraevágásról, a békéről, Jézus szavairól és azok szelleméről, a keresztyéniségről s annak hitéről, a buzgóságról, a nép iránt való szeretetről stb., a melyek e nemben a magyar hitbuzgalmi irodalomból az öreg Szikszay-féle «Keresztyén tanításokra» emlékeztetnek.

Ime egyes szemelvények e gazdag tartalmú műből. Mily szépen mondja «a belső munka» cz. elmélkedésében, hogy «a munka tisztesség», s a munkában «érezzük az isteni szellem fuvallatát, mivel egy isteni kéz vezet bennünket összes fáradozásainkban». «A mennyország a földön. a szellem nyilvánulása a testiségben, az örökkévalóság ereje az idők változataiban, az értelem a természetben, a szabadság a törvényben, az Istenigéje a vizek és mindenek felett, óh emberi élet, ez a te képed, mily